

ОСОБЛИВОСТІ ДЕМОКРАТИЧНОГО ПРОЦЕСУ В КРАЇНАХ БАЛТІЇ

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю осмислення суперечливих суспільно-політичних трансформаційних процесів, які відбуваються у Латвії, Литві та Естонії після розпаду СРСР та набуття ними незалежності. Процеси зміни політичних режимів від авторитарних і тоталітарних до демократії є складним і довготривалим. Успішне подолання перехідного періоду та наступна консолідація демократії як політичного режиму залежить значною мірою й від того, наскільки адекватно політичні лідери та суспільство уявлятимуть природу, структуру та характер перехідних процесів. Метою статті є дослідження процесу демократизації та особливостей його розвитку у країнах Балтії.

Серед досліджень посткомуністичних трансформаційних процесів, зокрема і в країнах Балтії, можна виділити праці західних та східноєвропейських науковців Г. Соренсена, С. Уайта, П. Льюїса, Р. Роуза, К. Давіши, Б. Паррота, Р. Грея, Л. Холмс, А. Агг, Г. Екерта, які досліджували напрямки розвитку та подальші перспективи посткомуністичних демократичних процесів. Перехідні процеси розглядали і такі російські дослідники як А. Циганков, І. Шапіро, В. Кувалдін, Д. Фадеев, І. Клямкін, В. Пугачов, А. Нікітченко, М. Лебедева, О. Харитоновна, Л. Шевцова, А. Мельвіль. Серед українських науковців варто зазначити роботи О. Дергачова, В. Полохала, Є. Бистрицького, Є. Кіш, Т. Алексеєвої, Є. Головахи та ін.

Колишні республіки Радянської Прибалтики, - Латвія, Литва та Естонія, - були включені до складу СРСР одними з останніх, і першими вийшли з Союзу. Відразу після здобуття незалежності вони досить чітко визначили свої головні цілі – побудову демократичних держав, узяли курс на інтеграцію в Європейській структурі, у тому числі до Євросоюзу, на забезпечення своєї безпеки в рамках Євроатлантичного Альянсу (НАТО). Важливим є те, що до цієї поставленої одночасно трьома країнами мети, ці цілі були практично й одночасно вирішені Литвою, Латвією і Естонією. Це стало можливим за діяльної зовнішньої підтримки країн демократичного Заходу, так і за умов існуючого в кожній із балтійських країн високого політичного і суспільного консенсусу з цих доволі важливих питань.

Наприкінці 80-х – у 90-і роки країни Балтії зазнали радикальних змін, серед яких найважливішими стали перехід до ринкової економіки, представницької демократії, формування засад громадянського суспільства. Реформування політичної системи насамперед передбачало вибір форми правління та оптимальної моделі виборчої системи, а також формування на її основі представницької влади за цінностями західної демократії. Складнощі та успіхи постсоціалістичних країн Балтії розглядаються у колективних монографіях [4, 7, 12, 13, 14], у працях Г.В. Голосова, А.М. Макарова, О.Ю. Мелешкіної, А. Шайо [5, 10, 11, 15].

Зазначимо, що до особливостей трансформації виборчих систем у пострадянських країнах Балтії можна цілком слушно віднести швидкий перехід до пропорційної (Латвія, Естонія) або змішаної системи (Литва) із дотриманням відповідних міжнародних виборчих стандартів, становлення демократичного режиму, перехід до другого етапу демократизації (за Г. О'Одоннелом). Водночас слід зауважити й на те, що істотні зміни відбувалися не завжди послідовно, зокрема у виборчому законодавстві Естонії. Спочатку зміни проходили у бік розширення обсягів виборчих прав, а потім – у бік звуження. Так, звернемо увагу на підвищення вікового цензу для активного виборчого права до 21 року (з 2001 року), а також про позбавлення права голосу засуджених (з 1998 року). Водночас до 1999 року в Естонії можна було агітувати навіть в день виборів. За нині чинним законодавством така агітація заборонена.

Обравши парламентську форму правління, Естонія закономірно надала перевагу пропорційній системі виборів до парламенту з багатомандатними округами. Кандидати в депутати висуваються виключно партіями або виборцями, а компенсаційні мандати розподіляються між партіями за допомогою модифікованого методу дільників Д'Ондта (1, 20,9, 30,9, 40,9, ...), що дає змогу досягнути максимальної точності та уникнути фальсифікацій.

Заслугує на увагу створення в Естонії і національного реєстру виборців та запровадження карток виборців, що теж зменшує ймовірність порушень під час виборів. До того ж, за виборами наглядає Національний виборчий комітет, який їх забезпечує та організовує інструктажі для членів виборчих органів. Вирішивши до кінця 90-х років ХХ століття проблему громадянства, досягнувши володіння державною мовою на належному рівні всіма громадянами, Естонія не ставить володіння мовою перепорою для набуття активного виборчого права.

Аналізуючи трансформаційні зміни у Латвії, підкреслимо, що тут теж використовується пропорційна система виборів до Сейму (у новій редакції закону – Саєму від 6 червня 1995 року з наступними змінами) із багатомандатними округами та з використанням методу дільників Сент-Лагу (1, 3, 5, 7, ...) для розподілу мандатів між кандидатами в депутати.

Особливі вимоги латвійське законодавство висуває до пасивного виборчого права. Кандидати в депутати повинні відмежуватися від радянського минулого і, якщо вони раніше співпрацювали зі службами безпеки, розвідки або контррозвідки СРСР, Латвійської РСР або іноземної країни; після 13 січня 1991 року були активними членами КПРС (КП Латвії), міжнародного фронту робітників Латвійської РСР, Об'єднаної ради робочих організацій, Організацій ветеранів війни та праці, вселатвійського комітету порятунку або його регіональних організацій, то відповідно до статті 5 Закону про вибори до Саєму вони не можуть бути внесені до списків кандидатів. Окрім цього, до них висуваються підвищені вимоги щодо психічного здоров'я. Особливо відзначимо вимогу володіння національною мовою на III (найвищому) рівні. Спеціальна Глава 5 Закону найдетальніше з-поміж законодавства інших прибалтійських країн регламентує участь у виборах до

Саему громадян Латвії, які проживають в іншій країні на час виборів [16].

З'ясовуючи процеси змін у пострадянський період в Литві, ми відзначаємо, що в даній країні пішли значно далі шляхом демократизації виборчого процесу. Тут виборче законодавство характеризується «зрілістю» та демократичністю і найбільше відповідає міжнародним стандартам. По-перше, литовський законодавець особливо наголошує на гласності при проведенні виборів (стаття 7 Закону про внесення змін до Закону про вибори до Сейму від 18 липня 2000 року). Тим самим забезпечуються прозорість виборчих кампаній, на що не всі країни молоді демократії наважуються. Особливо це стосується фінансування виборчих кампаній [8].

По-друге, у Литві ставляться максимально високі перепони використанню адміністративного ресурсу (статті 51, 54, 61 відповідного виборчого Закону від 18 липня 2000 року) шляхом заборони передвиборної агітації з використанням службового становища, забезпечення діяльності спостерігачів та протистояння поширенню компромату на учасників виборчих перегонів. Далі, у 2000 році до законодавства внесено доповнення щодо проведення агітації по литовському радіо та на телебаченні виключно у формі дискусії, що примусило партії самостійно вести дебати або зі суперниками по виборчих перегонах, або з ведучими програм. Закон забороняє Національному радіо та телебаченню вести передачі передвиборної агітації, окрім передач, спеціально визначених спільно з Головною виборчою комісією для ведення виборчої агітації, протягом однієї години на радіо і однієї години – на телебаченні.

По-третє, громадські та державні органи прагнуть не допустити до зайняття посад Президента та парламентаріїв осіб, які проходять дійсну військову або альтернативну службу в органах національної безпеки, оборони, поліції й внутрішніх служб та ін., які за 65 днів до виборів не вийшли в запас. І, водночас, у виборчій практиці Литви законодавцем успішно ставляться загорозі поширенню компромату під час виборчої кампанії (стаття 52 виборчого Закону від 18 липня 2000 року).

Слід підкреслити й те, що майже мононаціональна держава Литва використовує змішану систему виборів. Законодавці надали перевагу розподілу мандатів за допомогою квоти Хейра при явці 25 відсотків виборців, а при використанні мажоритарної системи запропонували визначати переможців відносно більшістю, але за наявності 40 відсотків явки виборців. Як і у Франції, в разі однакової кількості голосів мандат одержує старший за віком кандидат [8].

Цікавий досвід Литви й щодо запровадження рейтингу виборців. Останні голосують не тільки за список тієї чи іншої партії, а й можуть впливати на черговість кандидатів у списку, віддаючи три додаткових голоси за будь-яких кандидатів зі списку. Загалом, можна стверджувати про модернізацію виборчих систем держав Балтії.

Слід зазначити, що порівняно з іншими республіками колишнього Радянського Союзу, Литва, Латвія та Естонія значно швидше і більшою мірою інтегрувались у світові, і зокрема, європейські структури. Ці країни мають

спільний історичний шлях, вони відносно швидко здійснили економічні реформи, демократичні перетворення, провели розбудову державних інститутів у короткий час.

Аналізуючи муніципальний рівень трансформаційних перетворень, відзначимо, що досвід цих країн також не має принципових відмінностей, натомість має чимало спільного. Реформи місцевого самоуправління у постсоціалістичних країнах Балтії можна розділити на два типи: адміністративні та політичні, які проходили у кілька етапів. Перший етап муніципальних реформ був пов'язаний з переходом від централізованої планової економіки і авторитарної політичної системи до вільного ринку і демократії. На даній стадії всім трьом державам довелось вирішувати схожі задачі, що витікали з Європейської Хартії місцевого самоврядування, прийнятої з ініціативи Ради Європи у 1985 році (Естонія ратифікувала цей документ у 1994 році, Латвія – у 1996 і Литва – у 1999 роках). Суттєві відмінності між країнами прослідковуються лише у темпах проведення перетворень. Теоретично можливі були три основні варіанти :

1. поступовий, покроковий перехід від авторитарної до демократичної системи управління на базі ринкових реформ в економіці;
2. швидкі, недостатньо продумані політичні та економічні трансформації при більш-менш зваженій, і у деяких випадках непослідовній політиці центральної влади;
3. так звана «шокова терапія», коли рішення приймаються настільки швидко, що не залишається часу на їх широке обговорення.

Литва, Естонія і частково Латвія пішли третім шляхом. І навіть з огляду на це, держави здійснили досить значні перетворення у сфері місцевого самоврядування, орієнтуючись на конкретний досвід муніципальних реформ скандинавських країн та Німеччини. Успішне вирішення задач, що випливали із Європейської Хартії, дозволило країнам Балтії вже до середини 90-х років створити демократичні, системи місцевого самоврядування, які, тим не менш, мали суттєві відмінності.

В Естонії та Литві статус місцевого самоврядування закріплений на конституційному рівні, у Латвії лише планується включення відповідних статей до Основного Закону. Починаючи з 2002 року, в Естонії та Литві правом голосувати на муніципальних виборах володіють всі особи, які постійно проживають на території муніципального утворення. У Латвії ж таким правом наділені лише громадяни республіки, що призводить до дискримінації національних меншин.

Для другого етапу перебудови місцевого самоврядування у всіх трьох країнах центральними стали адміністративно-територіальні реформи, викликані явною неефективністю колишньої системи адміністративно-територіального поділу. Особливо гостро така неефективність відчувалася в Естонії і Латвії [9]. За десятиліття, що пройшло з початку становлення демократичної системи місцевого самоврядування, кількість муніципальних утворень тут практично не скоротилася (у Естонії на 1,45 млн. жителів приходить 247 муніципалітетів, у Латвії на 2,4 млн. - 552). При цьому

чисельність населення даних структур значно різняться. Так, в найбільшому муніципалітеті Латвії - місті Рига - живуть 752 тис. чоловік, а в найменшому сільському - всього 351 [2]. У Естонії населення приблизно половини муніципалітетів не перевищує 2 тис. чоловік. Дослідження, що в цей час проводилися в країнах Балтії, вказують на ускладнений стан невеликих сільських об'єднань. Зокрема, для муніципалітетів Латвії з населенням менше 1 тис. чоловік «індекс розвитку території» складає 0,49, тоді як для муніципалітетів з населенням більше 6 тис. - 1,98 [2].

З кінця 90-х років уряди Латвії та Естонії почали розробляти плани територіальних реформ, які передбачають детальний аналіз потенціалу муніципалітетів, а також підготовку і реалізацію проектів по їх збільшенню. Зниженню інтенсивності можливих конфліктів, до яких неминуче призведуть такі трансформації, повинні сприяти залучення населення до процесу ухвалення рішень з питань зміни кордонів муніципальних утворень, тривалості і поступового характеру реформ, надання муніципалітетам права самостійно визначати їх темпи.

Загалом стратегії адміністративно-територіальної реорганізації, що проводяться в Латвії та Естонії, досить схожі. Багато в чому вони ґрунтуються на досвіді Литви, що здійснила подібну реформу в період з 1991 по 1993 роки, але при цьому враховують недоліки останньої: слабкий зворотний зв'язок з населенням, дуже короткі терміни реалізації (менше трьох років), не виправдано великі «розміри» нових муніципалітетів [1]. У 1995 р. Литва, а слідом за нею Латвія і Естонія досягли вищого рівня демократизації. В усякому разі, саме так оцінила їх успіхи міжнародна неурядова організація Freedom House [17]. Країни Балтії переступили індекс, рубіж в 3.00 позначки, який використовується Freedom House для позначення «консолідованих демократій».

Таким чином, підсумовуючи аналіз перебігу подій, пов'язаного з трансформаційними перетвореннями в країнах Балтії, наголосимо на наступному. По-перше, ще починаючи з кінця перебудови - з 1989-1991 рр. та у роки незалежності в цих країнах кілька разів пройшли вільні вибори. Їх наслідки, як і зміни самої політичної еліти, спричинили зміну суті влади. Всі ці й наступні роки поспіль всі три країни підтримують свободу преси і ЗМІ, активну розбудову засад громадянського суспільства, мають порівняно високі показники в області захисту прав людини, в основному приватизовану і прогресуючу ринкову економіку, зберігають міцні зв'язки із Заходом.

Далі, до 2004 року всі три країни спромоглися досягти повноправного членства в НАТО і ЄС. Проте, як відзначають дослідники, ще десять років до цього, тобто до середини 90-х ХХ ст. Латвія, Литва та Естонія досягли рівня демократичного розвитку, від якого вони змогли претендувати на інтеграцію до спільноти західної демократії. Тим самим ці країни довели на практиці, що при дотриманні демократичних цінностей західного зразка та належної підтримки євроатлантичних структур цілком можливо досягти відчутного і тривалого демократичного прогресу за історично короткий час. Водночас ми повинні наголосити й на не менш важливій умові, а саме наявності

компетентних національних лідерів, нової політичної еліти, яка не лише декларує, а що є більш значущим, дотримується демократичних вимірів у проведенні ґрунтовної програми реформування всіх царин суспільних відносин, успадкованих від попередньої історичної доби.

Водночас ми не повинні закривати погляди від рецидивів минулого, проявів недемократичних підходів у окремих країнах цього регіону. Хибні підходи вже на рубежі ХХ – ХХІ ст., скажімо в Латвії чи Естонії стосовно виборів, чи не врахування громадської думки відносно животрепних проблем історичного минулого. Адже відомо, що 8 листопада 2002 р. Спеціальний комітет Парламентської Асамблеї Ради Європи, оцінюючи вибори до Сейму у Латвії, що відбулися в жовтні 2002 року, відзначив, що неучасть у виборах негромадян в Латвії свідчить про «продлонгований дефіцит демократії». На це становище звернено увагу й в Підсумковій доповіді по парламентським виборам у Латвії 2002 року, який 20 листопада 2002 р. представило Бюро по інститутам демократії і правам людини ОБСЄ. Наслідком проведених виборів стало зниження довіри до їх результатів з боку міжнародних структур [3].

Таким чином, після початкового прискорення консолідація демократії переходить в етап чи розряд довгострокових проектів. І утвердженню демократії у всіх царинах суспільних відносин має прислужитися довготривале демократичне сходження, цьому мають слугувати зміни на ментальному рівні. Це дійсно довготривалий процес, коли всі владні органи і інститути громадянського суспільства не лише сповідують, але й неухильно дотримуються універсальних демократичних принципів та цінностей. Трансформація виборчих систем у пострадянських країнах Балтії характеризується швидким переходом до пропорційної (Латвія, Естонія) або змішаної систем (Литва) із дотриманням міжнародних виборчих стандартів, переходом до другого етапу демократизації.

Порівняно з іншими республіками колишнього Радянського Союзу, Латвія, Литва та Естонія швидше і більшою мірою інтегрувались у світові, і зокрема, європейські структури. У 1995 р. Литва, а слідом за нею Латвія і Естонія досягли вищого рівня демократизації не лише у системі владних відносин, але й у інших царинах суспільного розвитку.

Не дивлячись на наявні відступи у ряді випадків в країнах Балтії від демократії на початку ХХІ ст., варто відзначити значний загальний прогрес їх у напрямі демократизації в порівнянні навіть з роками кінця перебудови радянської доби. Позитивна сторона представлена реально наявною і діючою демократією у країнах Балтії. Ці країни, додають новий важливий вимір як демократичній Європі, так і трансатлантичному альянсу, вони демонструють можливості досягнення у історично короткий час соціального прогресу. Все це слід взяти до уваги вітчизняним політичним лідерам, владним інститутам та всім прихильникам нових, демократичних засад розвитку України.

I. Beksta A., Petkevicius A. 2000. Local government in Lithuania. – Horvath T.M. (ed.) Decentralization: Experiments and Reforms; Local Governments in

Central and Eastern Europe. Budapest. 2. Vanags E., Vilka I. Local Government in Latvia. – Horvath T.M. (ed.) Decentralization: Experiments and Reforms; Local Governments in Central and Eastern Europe. Budapest. 3. Басора Адриан А. Откаг демократии в Европе и Евразии? // Новая Европа. – 2008. - <http://n-europe.eu/content/?p=3900>. 4. Выборы в посткоммунистических обществах: Проблемно-тематический сборник / Е. Мелешкина (ред.). – М.: ИНИОН, 2000. – 184 с. 5. Голосов Г.В. Партийные системы России и стран Восточной Европы. – М.: Весь мир, 1999. – 152 с. 6. Гущин В. Как преодолеть долговременный дефицит демократии в Латвии? // <http://www.kreml.org/opinions/195188146>. 7. Демократическое правовое государство и гражданское общество в странах Центрально-Восточной Европы /Ин-т международных экономических и политических исследований РАН. – М.: Наука, 2005. – 184 с. 8. Збірник виборчих законів країн Центральної та Східної Європи. – Вашингтон: Міжнародна фундація виборчих систем (IFES), 2002. – 535 с. 9. Курочкин А.В., Курочкина А.В. Опыт муниципального реформирования в государствах Балтийской Европы // Политические исследования. - 2004. - <http://www.politstudies.ru/N2004fulltext/2003/3/9.htm>. 10. Макаров А.М. Трансформація парламентаризму в Україні і державах Центральної і Східної Європи // Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний та прикладний аспекти: Колект. монографія / За ред. Ф.М. Рудича. – К.: МАУП, 2002. – С. 198–215. 11. Мелешкина Е.Ю. Учредительные выборы в странах Восточной Европы: обзор исследовательской серии // Выборы в посткоммунистических обществах: Проблемно-тематический сборник / Е. Мелешкина (ред.). – М.: ИНИОН, 2000. – С. 169–178. 12. Політика, право і влада в контексті трансформаційних процесів в Україні: Монографія / Кресіна І.О., Матвієнко А.С., Оніщенко Н.М., Перегуда С.В., Скрипник О.В., Балан С.В., Стойко О.М.; За редакцією І.О. Кресіної. – К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2006. – 304 с. 13. Страны Центральной и Восточной Европы на пороге XXI века: Проблемно-тематический сборник / Л.Н. Шаншиева (отв. ред.). – М.: ИНИОН, 1999. – 164 с. 14. Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века. Т. 3. Ч. II. – М.: Наука, 2002. 15. Шайо А. Коррупция, клиентелизм и будущее конституционного государства в Восточной Европе // Конституционное право: восточноевропейское обозрение. – 1998. – № 4; 1999. – № 1. – С. 2–11. 16. Юрійчук Е. Виборчі процеси в постсоціалістичних державах : шляхи демократизації. // Вісник центральної виборчої комісії України. – 2006. - № 4(6). – Режим доступу: http://www.cvk.gov.ua/visnyk/pdf/2006_4/visnyk_st_26.pdf. 17. <http://www.freedomhouse.org/template.cfm?page=47&nit=337&year=2004>